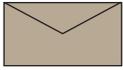

Έπιμέλεια: Λίτσα Ί. Χατζηφώτη

Κύριε Διευθυντά,

Στίς πολύ φιλόξενες καί έποι-
κοδομητικές αναντίρρητα γιά τούς ιε-
ρεΐς σελίδες τοῦ Έφημερίου καί συγκε-
κριμένα στό τεῦχος τοῦ Φεβρουαρίου
2011 εΐχα παρουσιάσει τίς θέσεις τοῦ
μακαριστοῦ καθηγητοῦ καί λειτουργιο-
λόγου τῆς Έκκλησίας Ίωάννου Φουν-
τούλη περί μυστικῆς Λατρείας. Τίς αν-
τιρρήσεις του γιά τό κείμενο αὐτό ἐξέ-
φρασε μέ έπιστολή του, πού δημοσιεύ-
θηκε στό τεῦχος τοῦ μηνός Μαΐου, ὁ κα-
τά πάντα σεβαστός λόγιος ιερομόναχος
π. Νικόδημος Μπαρούσης.

Έπειδή ὁ π. Νικόδημος μοῦ χρεώνει
κάποιες «ἀνακρίβειες» ὅσον ἀφορᾷ στίς
περί τοῦ ἐν λόγω θέματος έπιστημονικές
κρίσεις καί τοποθετήσεις τοῦ Ίωάννου
Φουντούλη, ὀφείλω, διαλεγόμενος ἐν ἀ-
γάπη, νά δώσω ὀρισμένες ἐξηγήσεις ὄχι
γιά νά πείσω τό συνομιλητή μου, ἀλλά
γιά νά διασκεδάσω τίς «λανθασμένες
ἀντιλήψεις» πού μοῦ ἀποδίδονται, τούς
ὅποιους λογισμούς περί παραπλάνησης
τῶν ἀναγνωστῶν τοῦ Έφημερίου, καί
κυρίως γιά νά μήν ἀδικεῖται, ἔμμεσα ἔ-
στω, ὡς «ἀνακριβής» ὁ δάσκαλός μου.

α) Τά ὅσα μέ έπιστημονική εὐθύνη καί
πολύ σεβασμό στήν παράδοση ἔχει δια-
τυπώσει ὁ Ίωάννης Φουντούλης περί
μυστικῆς Λατρείας εἶναι καταγεγραμ-
μένα στό λειτουργικά του ἔργα. Έπο-

μένως ὁ κάθε ἐνδιαφερόμενος μπορεῖ νά
καταφύγει ἐκεῖ καί νά βγάλει μόνος τά
συμπεράσματά του. Ἄρκει νά μήν ἀ-
κρωτηριάξει τά γραφόμενα. Φτάνει νά
μήν «τραβᾷ ἀπό τά μαλλιά» τή λειτουρ-
γική του σκέψη.

Προσωπικά, μαθητεύοντας οὐκ ὀλίγα
χρόνια τόσο στόν προφορικό, ὅσο καί
στό γραπτό του λόγο, διαπίστωσα τήν
μέ ιστορικές, θεολογικές καί ποιμαντι-
κές προϋποθέσεις προσέγγιση τῶν ποι-
κίλων περί τήν θεία Λατρεία ζητημάτων,
ἄρα καί περί τοῦ τρόπου ἀπόδοσης τῶν
εὐχῶν τῆς θείας Λειτουργίας, τοῦ Βα-
πτίσματος καί τῶν ἄλλων μυστηρίων.
Στή βάση αὐτῶν τῶν προϋποθέσεων καί
μέ τή βοήθεια τῶν πηγῶν ὁ μακαριστός
καθηγητής ἐρευνᾷ, ἀξιολογεῖ, διαπιστώ-
νει, κρίνει καί προτείνει τήν τήρηση τῆς
τάξης στά λειτουργικά δρώμενα, τήν
εὐπρέπεια στό ναό καί τή συμμετοχή
τοῦ λαοῦ τοῦ Θεοῦ στά τελούμενα.

Όπως δέ ὅλα στή θεία Λατρεία, ἔτσι
καί τά ἀφορῶντα στίς εὐχές τῶν Μυστη-
ρίων καί μάλιστα τῆς θείας Λειτουργίας
ἔχουν ιστορική ἀφετηρία, θεολογικό ἐν-
διαφέρον, ἐξελικτική δυναμική καί ποι-
μαντική διάσταση. Δέν μποροῦμε π.χ.
νά ἀγνοήσουμε –θά εἴμασταν ἀνιστόρη-
τοι ἂν τό κάναμε– ὅτι τόν 4ο αἰ., πού
ἄρχισε ἡ καταγραφή τῶν λειτουργικῶν
κειμένων, ἡ θεία Λειτουργία ἀπαρτιζό-

ταν από ελάχιστες ευχές με δεσπόζουσα αυτήν της αγίας Ἀναφορᾶς, ἡ ὁποία ἦταν ἀδιανόητο, καθ' ὅσον συνιστοῦσε αἰτία σχίσματος τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ σώματος, νά μή διαβάζεται εἰς ἐπήκοον τοῦ λαοῦ, ὁ ὁποῖος ἀποδεχόμενος τά ὅσα ἄκουγε ἀπαντοῦσε μέ τό Ἄμῆν. Σιγά-σιγά προστίθενται καί οἱ ἄλλες ευχές (τῶν ἀντιφώνων π.χ. μᾶς εἶναι γνωστές ἀπό τόν 8^ο αἰ.), διαμορφώνονται νέα δεδομένα μέ τήν περί ἀπόκρυψης τῶν μυστηρίων διδασκαλία ἐξ ἀφορμῆς τῶν ἀμυήτων καί τῶν ἐκτός τῆς Ἐκκλησίας εὐρισκομένων (3^ο-5^ο αἰ.), ἀναπτύσσεται ἡ περί τήν ἐπίκληση θεολογία, καί ὅπως ἤδη ἐπισημάναμε στό σχετικό μέ τόν Ἰωάννη Φουντούλη κείμενό μας, τότε εἰσῆχθη γιά πρώτη φορά ὁ ὄρος μυστικός στή θεία Εὐχαριστία, τόν ὁποῖον εἴμαστε ὑποχρεωμένοι νά ἐρμηνεύσουμε στίς σωστές ἱστορικές, θεολογικές καί ποιμαντικές διαστάσεις.

Μέσα σ' αὐτό τό περί μυστικῆς ἐπίκλησης κυρίως καί εὐρύτερα μυστικῆς θείας Λειτουργίας κλίμα ἐντάσσεται καί τό «μή κατά τό σεσιωπημένον, ἀλλά μετά φωνῆς τῷ πιστοτάτῳ λαῷ ἐξακουμένης τήν θείαν προσκομιδὴν καί τήν ἐπὶ τῷ ἁγίῳ βαπτίσματι προσευχήν» κείμενο (Νεαρά) τοῦ Ἰουστινιανοῦ, τό ὁποῖο πολύ σοφά ὁ Ἰωάννης Φουντούλης χαρακτηρίζει «ρωμαλέο». Καί εἶναι σημαντική ἡ παρέμβαση αὐτή ἐνός προσώπου πού καί ποιητής τῆς Ἐκκλησίας εἶναι καί ὡς ἅγιος μνημονεύεται σέ λειτουργικά τυπικά. Ὁ Ἰουστινιανός ἦλθε σ' ἀντίθεση μέ τούς Νεστοριανούς πού διάβραζαν τήν Ἀναφορά «κατά τό σεσιωπημένον» καί «κατ' ἴδιαν μέ τόν Θεόν», ἀνέδειξε τά δεδομένα τῆς ἐμπνευσμένης ἀπό τόν ἀπόστολο Παῦλο λει-

τουργικῆς πράξης τοῦ ἀρχέγονου Χριστιανισμοῦ, στήριξε τό καθολικό νόημα τῶν σέ πληθυντικό ἀριθμό διατυπωμένων εὐχῶν τῶν ἱερῶν μυστηρίων, μίλησε γιά τήν κοινή δοξολογία τοῦ Θεοῦ καί τήν μέσα ἀπό τήν ἀνάγνωση τῶν εὐχῶν, μέ τρόπο προφανῶς ἤρεμο, διαμόρφωση κατανοητικῶν βιωμάτων στίς ψυχές τῶν ἀκουόντων. Ποῦ λοιπόν τό λάθος του;

Ὁ Ἰωάννης Φουντούλης δέν ἀγνοεῖ βεβαίως ὅτι ἡ παρέμβαση αὐτή τοῦ βυζαντινοῦ αὐτοκράτορα «μόνον προσωρινόν ἀποτέλεσμα εἶχεν, ἐάν εἶχεν», μέ τήν ἔννοια ὅτι ὡς ἱστορικός τῆς Λατρείας καταγράφει μίαν ἐξέλιξη καί μία πραγματικότητα πού κατά ἐποχές ἐρμηνεύθηκε μέ διάφορους τρόπους καί μέχρι σήμερα δημιουργεῖ ἐνδιαφέρουσες συζητήσεις. Ἄλλο λοιπόν ἡ ἱστορική καταγραφή καί ἄλλο ἡ παρερμηνεία ἀπό τόν π. Νικόδημο τῶν λόγων τοῦ Ἰωάννου Φουντούλη ὅτι γράφει δῆθεν «διά τήν ἀπαξίωσιν τοῦ πολιτειακοῦ αὐτοῦ νόμου ἐκ μέρους τῆς θεολογικῆς αὐτοσυνειδησίας τῆς Ἐκκλησίας». Ἡ σύγχρονη τουλάχιστον περί τοῦ θέματος αὐτοῦ ἔρευνα ἀπό ἔγκριτους λειτουργιολόγους (Π. Τρεμπέλα, Ἰ. Φουντούλη, Γ. Φίλια) δέν τεκμηριώνει κάτι τέτοιο. Ἀντιθέτως στό κείμενο τοῦ Ἰουστινιανοῦ ἀναζητᾶ τά πρότυπα μιᾶς Λατρείας μυστικῆς μέν, ἀλλά ὄχι ἀφώνου καί ἐγκλωβισμένης στό φόβο μήπως χάσει τήν ἱερότητά της ἐάν ὁ πιστός καί συνευχόμενος κατά τήν ἴδια τή θεία Λειτουργία λαός ἀκούσει τά λεγόμενα.

β) Ποιός ἀλήθεια φόβος δικαιολογεῖται στήν κοινή λειτουργική ἐμπειρία τοῦ φωτός καί τῆς εἰρήνης ἀπό τό ἄκουσμα τῶν εὐχῶν, τῆ στιγμή πού ἀκούμε τά ἀναγνώσματα, παρά πάντων κατά τούς

Πατέρες λέγεται τό Σύμβολο τῆς πίστεως, ὁ χερουβικός ὕμνος παρ' ὅτι μυστικός ψάλλεται μεγαλόπρεπα καί οἱ ἐκφωνήσεις τῶν εὐχῶν μέ τριαδολογικό περιεχόμενο ἀκούγονται εἰς ἐπήκοον πάντων ξεκομμένες ὅμως ἀπό τή συνάφειά των; Ποιός μιλά στους ἀνθρώπους ἢ ἀκόμη καί στό Θεό μέ διακοπές στό λόγο του; Ποιός ἀπό τούς Πατέρες πού ἔγραψαν θεῖες Λειτουργίες ἢ τούς ἐρμηνευτές τῶν «μετέπειτα αἰῶνων» θά ἤθελε μιά Λειτουργία παντομίμα καί τίς εὐχές, πού μέ σοφία καί κόπο συνέταξαν, νά προσπερνῶνται «μέ τό μάτι»; Ποιό θεολογικό ἔρεισμα ὑπάρχει γιά τήν ἀναξιότητα δήθεν τῶν πιστῶν νά συμερίζονται τόν ἱερουργημένο λόγο, τή στιγμή πού ὁ Χριστός μέ τήν ἐνσάρκωσή του, τῆς ὁποίας προέκταση εἶναι ἡ θεία Λειτουργία, ἔσκισε τό καταπέτασμα πού χώριζε τόν οὐρανό ἀπό τή γῆ, σκῆνωσε ἀνάμεσά μας καί μίλησε στή γλῶσσα μας, φανέρωσε «τά ἄδηλα καί τά κρυφια» τῆς σοφίας του, καί «τά ἀνήκουστα ἠκούσθη» κατά τή Μεταμόρφωσή του; Στή θεία Λειτουργία εἶναι ἀοράτως, δηλαδή, μυστικῶς παρών. Αὐτό δέν σημαίνει ὅτι ἡ αἴσθησις τῆς ἀκοῆς ἀδρανοποιεῖται τή στιγμή μάλιστα πού κατά τά ἄλλα ἀπτόμεθα τῶν δώρων, γευόμεθα τῶν μυστηρίων καί ὀρῶμεν τά τελούμενα, κοινῶς συμμετέχουμε καί δοξάζουμε τό Θεό ψυχῇ τε καί σῶματι.

Καί γιά νά μείνουμε λίγο περισσότερο στους «μετέπειτα αἰῶνες», θέτουμε τό ἐρώτημα· βάσει ποιῶν ἱστορικῶν καί λειτουργικῶν δεδομένων μποροῦμε νά θεωρήσουμε τούς βαπτισμένους χριστιανούς ὡς «κοινόν» πού δέν πρέπει νά ἀκούσει τή θεία Λειτουργία; Ὅταν βεβαίως κάνει λόγο γι' αὐτό ὁ ἅγιος

Μάξιμος, τόν ὁποῖον καί ἐπικαλεῖται ὁ π. Νικόδημος, ἔχει ὑπ' ὄψιν του τόν ἅγιο Διονύσιο τόν Ἀρεοπαγίτη, ὁ ὁποῖος ἀναφέρεται στίς τελεστικές εὐχές, δηλαδή τήν ἐπίκληση, πού δέν ἐπιτρεπόταν «ἐκ τοῦ κρυφίου πρὸς τό κοινόν ἐξάγειν». «Κοινόν» ἐδῶ, ὅπως καί στόν ἅγιο Μάξιμο καί στόν Μέγα Βασίλειο, δέν εἶναι οἱ πιστοί, ἀλλά οἱ ἀμύητοι γιά τούς ὁποῖους ἴσχυε τότε καί ἰσχύει καί τώρα ἡ ἀδημοσίευτος καί ἀπόρρητος διδασκαλία. Γιά τόν ἅγιο Διονύσιο ἰδιαίτερα οἱ πιστοί λέγονται «ἱερός λαός» μέ τήν ἔννοια ὅτι κατά τό βάπτισμα ἐντάσσονται στήν τάξη τῶν δεκτῶν τοῦ ἀρχικοῦ φωτισμοῦ καί μέ ὁδηγό τούς ἱερεῖς συνεχίζουν τήν πορεία τους ὡς «πανιέροι τῶν πανιέρων ἱερουργοί καί φιλοθεάμονες, τήν ἀγιωτάτην τελετήν ἀγιοπρεπῶς ἐποπτεύοντες, ὑμνοῦσιν ὑμνολογία καθολική τήν ἀγαθουργόν καί ἀγαθοδότιν ἀρχήν, ὑφ' ἧς αἱ σωτηριώδεις ἡμῖν ἀνεδείχθησαν τελεταί, τήν ἱεράν τῶν τελουμένων θέωσιν ἱερουργοῦσαι».

Ὅταν λοιπόν ὁ ἅγιος Διονύσιος βάζει τόσο ψηλά τόν πιστό λαό μέ τή δυνατότητα νά ἔχει δύναμη θεωρίας καί κοινωνίας τῶν μυστηρίων, πῶς ἐμεῖς μποροῦμε νά τόν καταδικάσουμε σέ μιά συμβατική παρουσία στό ναό κινδυνεύοντας, ὅπως γράφει ὁ ἅγιος Νικόδημος ὁ Ἀγιορείτης, νά εἶναι μέ τό σῶμα μέν στήν ἐκκλησία, ἀλλά μέ τό νοῦ εἰς τό παζάρι; Ὅταν ὁ τελευταῖος στηριζόμενος στόν ἱερό Χρυσόστομο συνδέει τή συμμετοχή τῶν πιστῶν στή θεία Εὐχαριστία μέ τό ἄκουσμα τῶν εὐχῶν καί τῶν ψαλμωδιῶν, ἐπειδή τό Ἅγιο Πνεῦμα κατέρχεται ὄχι μόνο στά μυστήρια, ἀλλά καί στά ἀναγινωσκόμενα καί ψαλλόμενα μέ ποιό δικαίωμα ἐμεῖς θά στερήσουμε ἀπό τόν λαό τοῦ Θεοῦ νά

αισθάνεται και νά είναι ενεργό μέλος αὐτῆς τῆς κοινωνίας τοῦ Ἁγίου Πνεύματος στή σύναξη τῆς Εὐχαριστίας και τήν ἱερουργία τῶν μυστηρίων;

γ) Ὅντως οἱ «μετέπειτα αἰῶνες» μᾶς προσφέρουν πλούσιο ὕλικό γιά μία σωστή ἱστορικά και θεολογικά ἀποτίμηση τῆς μυστικῆς Λατρείας και τοῦ τρόπου ἀπόδοσης τῶν εὐχῶν τῆς θείας Λειτουργίας. Σέ κάθε περίπτωση δέν πρέπει νά ὑποτιμήσουμε τή σημασία πού εἶχαν γιά τό θέμα αὐτό ἡ ἄλλειψη κάποια στιγμή τοῦ Διακόνου, ἡ περί τῆς ἐπικλήσεως θεολογία, ἡ βιασύνη ἢ ἡ ἀγγραμματοσύνη παλαιότερα πολλῶν κληρικῶν, ἢ μεταγενέστερη ἐξέλιξη τοῦ τέμπλου και οἱ κατά τήν Τουρκοκρατία ἔντυπες ἐκδόσεις πού σ' ἀντίθεση μέ τά χειρόγραφα ἐπέβαλαν ἀκόμη και γιά τήν ὀπισθάμβωνο εὐχή τό «μυστικῶς», τό ὁποῖο δυστυχῶς ἀπό πολλούς ἐρμηνεύθηκε ὡς «ἀφώνως», μέ ἀποτέλεσμα ἡ θεία Λειτουργία νά γίνει, ὅπως παλαιότερα στή Λατινική Ἐκκλησία, ἰδιωτική ὑπόθεση. «Δέν ἔμπορεῖ κανεῖς –ἔγραφε τότε ὁ Εὐστράτιος Ἀργέντης ἀντιδρώντας σέ μία τέτοια ἐξέλιξη– χωρίς ἔγκλημα ἀμαρτίας νά ἀφήση τά κοινῶς λεγόμενα και νά εὐχεται ἢ νά ἀναγινώσκη κατ' ἰδίαν».

Οἱ ὑπομνηματιστές (Γερμανός Κωνσταντινουπόλεως, Συμεών Θεσσαλονίκης, ἱερός Καβάσιλας κ.ἄ.) ἀναμφίβολα ὑπερασπίζονται τή μυστική Λατρεία, τή σιγή και τή θεολογία τοῦ ἀποκεκρυμμένου μυστηρίου ὅσον ἀφορᾷ στή θεία Λειτουργία. Τό πρόβλημα ὁμως δέν εἶναι ἄν μιλοῦν γιά τόν «ὑποψιθυρισμό» τῶν εὐχῶν, τήν μέ ὑψηλότερο ἢ χαμηλότερο τόνο τῆς φωνῆς ἀπόδοση τῶν εὐχῶν, σάν νά εἶναι τό θέμα τεχνικό. Τό ζητούμενο εἶναι ἄν τό «μυστικῶς» τό

συνδέουν μέ τή μυσταγωγία τῆς Εὐχαριστίας, μέ τό βαθύτερο και ἀνερμήνευτο τοῦ μυστηρίου τοῦ Χριστοῦ δίνοντας προτεραιότητα στήν ἐνότητα τοῦ σώματος τῶν πιστῶν. Ὁ μακαριστός καθηγητής Ἰωάννης Φουντούλης πιστεύει τό δεύτερο· «Μυστήριο γιά τούς πιστούς –γράφει–, κληρο και λαό, δέν σημαίνει τό ἀπόρρητο, ἀλλά ἐκεῖνο πού ὁ νοῦς τοῦ ἀνθρώπου δέν χωρεῖ». Τό ἄκουσμα τῶν εὐχῶν «ἡσυχῶς» και μέ ἡρεμία, ἀθόρυβα και μέ ἱεροπρέπεια δέν θίγει τή μυστικότητα, ἀλλά τήν ἀναδεικνύει, διασφαλίζει τό ἐνιαῖον τοῦ λειτουργικοῦ κειμένου και βοηθᾷ τόν λαό τοῦ Θεοῦ νά προετοιμασθεῖ ὅπως πρέπει γιά τή συμμετοχή του στό ποτήριό τῆς ζωῆς.

Κι ἐμεῖς ὅταν γράψαμε ὅτι τό «μυστικῶς» τῶν εὐχῶν τῆς θείας Λειτουργίας μποροῦμε νά τό καταλάβουμε καλύτερα ὅταν τό δοῦμε παράλληλα μέ τήν ἔννοια τῶν ὄρων «μυστικός ὕμνος», «μυστικόν ὕδωρ», «μυστικόν Πάσχα» κ.ἄ. δέν τό κάναμε μέ σκωπτικό τρόπο, ὅπως μᾶς μέμφεται ὁ π. Νικόδημος, παίζοντας δηλαδή μέ τίς λέξεις και τά κείμενα, ἀλλά γιατί πιστεύουμε ὅτι, γιά νά μήν αὐθαιρετοῦμε, πρέπει νά δοῦμε συνολικά και θεολογικά τό θέμα αὐτό. Ἡ μυστική εὐχή δέν εἶναι κάτι μακρινό ἀπό τή μυστική τράπεζα τῆς Εὐχαριστίας, τήν τράπεζα δηλαδή τῆς εἰρήνης κατά τόν ἱερό Χρυσόστομο, και τόν τύπο τῶν μελλόντων. Ἡ μυστική εὐχή μᾶς προετοιμάζει γιά τή συμμετοχή μας ἀπό τώρα στά μέλλοντα και μᾶς κάνει κοινωνούς τῆς ζωῆς τοῦ Χριστοῦ μέ μυστικό τρόπο. Αὐτό κάνει μέ πληρέστερο βεβαίως τρόπο και ἡ «μυστική μετάληψη», ἡ ὁποία «ὡςπερ τινά φυσικήν συνάφειαν ποιεῖ τόν πιστόν μετά τοῦ Χριστοῦ ἀνακινῶσα».

Σέ κάθε περίπτωση δέν ἀρνούμεθα ὅτι οἱ εὐχές εἶναι μυστικές, ὅπως καί οἱ κινήσεις τοῦ ἱερέα στή Λειτουργία εἶναι μυστικές, δηλαδή εὐπρεπεῖς καί εἰρηνικές, ὅπως καί ἡ ψαλμωδία εἶναι μυστική, διότι φάλλουμε ὄχι «βοαῖς ἀτάκτοις», ἀλλά ἐν εἰρήνῃ Χριστοῦ καί συνετῶς. Εἶναι ὁμως τουλάχιστον ὑποκριτικό νά ὑπερασπιζόμεστε τή μυστική λατρεία, ὡς μία διαδικασία ἀφωνίας καί μυστικοπάθειας, τή στιγμή πού ἐπιτρέπουμε ἢ ἀνεχόμεστε τήν *urbi et orbi* μετάδοση τῆς Λειτουργίας ἀπό τά κανάλια (προσωπικά δέν διαφωνῶ μ' αὐτό ἀφοῦ γίνεται γιά ποιμαντικούς λόγους) ἢ ἀφήνουμε τά μικρόφωνα-μεγάφωνα νά μετατρέπουν, ἀκόμη καί σέ ἡσυχαστικά κέντρα, ὅπως εἶναι τά Μοναστήρια, τό μυστήριο σέ ἐστία θορύβου καί γεγονόσ κοσμικῆς ἐκδήλωσης.

Τό πρόβλημα πάντως δέν λύνεται μέ σχολαστικές προσεγγίσεις. Οὐσιαστικά μαχόμεθα γιά ἓνα θέμα πού δέν θά ἔπρεπε, γιατί εἶναι λυμένο ἀπό τήν παράδοσή μας. Ἄρκει νά δεχθοῦμε ὅτι οἱ εὐχές τῆς θείας Λειτουργίας ὑπηρετοῦν τό ὅλο μυστήριο καί τήν ἐνότητα καί οἰκοδομή τοῦ σώματος τῆς Ἐκκλησίας. Οἱ εὐχές μέ κορυφαία τήν Ἄναφορά εἶναι μυστικές, διότι ἀκριβῶς δέν ἀποδεδεικνύονται ἀπό «τήν τῶν μυστικῶν τελετήν». Ὁ λόγος των ἀκούγεται ἡσυχά καί εἰρηνικά. Ἀκουόμενες μᾶς κάνουν κοινωνούς τῶν ἀρρήτων, μετόχους τοῦ μυστικοῦ σώματος τοῦ Χριστοῦ. Ἄναπτέρωνουν τό νοῦ μας πρὸς τό Θεό καί ἐκφράζουν ἐν λόγῳ αὐτά πού κατά τή θυσία «ἀφανῶς ἡ χάρις ἐργάζεται».

Μέ τιμή,
Παναγιώτης Ἰ. Σκαλοτσῆς
Ἄναπλ. Καθηγητής Α.Π.Θ.

ΥΠΟΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Βλ. Π. Ν. ΤΡΕΜΠΕΛΑ, *Αἱ τρεῖς θεῖαι Λειτουργίαι κατά τούς ἐν Ἀθήναις κώδικας*, Ἀθήναι 1982, σσ. 98-125.
2. ΕΥΣΕΒΙΟΥ ΚΑΙΣΑΡΕΙΑΣ, *Εἰς τόν Βίον Κωνσταντίνου* 4, 45 καί 71, PG 20, 1196B καί 1225-1227A.
3. Α' Κορ. 14, 16-17.
4. *Λειτουργικά Θέματα: Α'*, Θεσσαλονίκη 1977, σ. 26.
5. 7, 10, PG 3, 565C.
6. Βλ. Μ. ΒΑΣΙΛΕΙΟΥ, *Περί τοῦ Ἁγίου Πνεύματος*, Sources Chrétiennes 17bis, 482 (29-32) = PG 32, 188C-189AB.
7. 3, 7, PG 3, 436C· 532C.
8. Βλ. π. Δ. ΡΥΡΑΖΑ, *Ἡ θεολογία τοῦ καλοῦ καί τοῦ ἀγαθοῦ στόν ἅγιο Διονύσιο τόν Ἀρεοπαγίτη. Διατριβή ἐπί Διαδατορία*, Θεσσαλονίκη 2009, σσ. 284-286.
9. *Χρηστοθήθεια τῶν Χριστιανῶν*, Θεσσαλονίκη 1991, σ. 311.
10. Ὁμιλία γ', εἰς τήν πρὸς Ἐφεσίους Ἐπιστολήν, PG 62, 29-30.
11. ΝΙΚΟΔΗΜΟΥ ΑΓΙΟΡΕΙΤΟΥ, *Βιβλίον ψυχωφελέστατον περί τῆς συνεχοῦς μεταλήψεως τῶν ἀχράντων τοῦ Χριστοῦ Μυστηρίων*, ἐν Βόλῳ 1971, σ. 53.
12. Βλ. Γ. ΦΙΛΙΑ, Ὁ τρόπος ἀναγνώσεως τῶν εὐχῶν στή Λατρεία τῆς Ὁρθοδόξου Ἐκκλησίας κατά τά χειρόγραφα *Εὐχολόγια Η'-ΙΔ' αἰώνων*, Ἀθήνα 1977.
13. *Σύνταγμα κατά Ἀζύμων*, ἐν Λειψία τῆς Σαξωνίας, αψξ (1760), σσ. 279-280.
14. Ἀπαντήσεις εἰς Λειτουργικάς Ἀπορίας, τόμ. Ε', σ. 197.
15. Λόγος περί μετανοίας 9, PG 49, 343-346.
16. PG 49, 388.
17. ΑΜΜΩΝΙΟΥ ΑΛΕΞΑΝΔΡΕΙΑΣ, *Ὑπομνήματα (Ἀποσπάσματα) εἰς Ἰωάννην*, PG 85, 1440B.